

Михайло Терентьєв
(м. Київ)

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОРГАНІВ РЕПАТРІАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1944 Р.

У статті висвітлюються малодосліджені аспекти організації й становлення системи репатріаційних органів в УРСР на завершальному етапі війни.

В статье рассматриваются малоизученные аспекты организации и установления системы репатриационных органов в УССР на заключительном этапе войны.

Проблема “остарбайтерів”, радянських громадян, які волею долі стали підневільними наймитами Третього Рейху, а після війни – полоненими сумнозвісного ГУЛАГУ, з відомих причин стало темою самостійного, неупередженого дослідження лише після розпаду Радянського Союзу. Демократичні перетворення в країнах колишнього СРСР відкрили можливість реалізації наукового та суспільного інтересу до однієї з найбільш потерпілих категорій населення – репатріантів, тобто громадян, які за тих чи інших умов опинилися за межами своєї країни в роки Другої світової війни.

Якщо розглянути радянську історичну літературу, складається враження, що цієї категорії населення в тогочасному суспільстві майже не існувало взагалі. Даній проблемі науковці приділяли мало уваги. Про військовополонених згадували лише кількома рядками. Причина такої “незацікавленості” полягала в тому, що більшість документів стосовно цієї категорії населення з ідеологічних міркувань зберігалися в архівах КДБ і не були доступні для наукового опрацювання.

Після здобуття колишніми республіками СРСР державної незалежності становище помітно змінилося. Зокрема, з’явилася стаття російського дослідника А. Шев’якова “Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции” [1], а також фундаментальне дослідження його співвітчизника П. Поляна “Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация” [2].

Деякі аспекти репатріації розкрито у працях українських вчених під назвою “Книга Пам’яті України”, “Безсмертя” [3], праці М. В. Ковалю “Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939 – 1945 рр.)” [4], науковому дослідженні О. В. Буцко “С возвращением: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину” [5], С. Гальчака “Организаційні заходи радянської сторони з підготовки до репатріації “переміщених осіб” [6].

Дані цих напрацювань суттєво доповнили наукові здобутки зарубіжних дослідників: американця М. Елліота “Репатріаційна глава в радянсько-американських відносинах 1944 – 1947 рр.” [7], англійців Н. Бетелла “Остання таємниця: насильницька репатріація в Росію 1944-1947 рр.” [8], М. Толстого “Жертви Ялти” [9] та інших.

Проте, незважаючи на проявлений інтерес до проблеми репатріації, чимало аспектів цього складного та довготривалого процесу залишаються нерозкритими. Малодослідженою сторінкою, не дивлячись на зусилля П. Поляна і деяких інших дослідників, є підготовка до репатріації переміщених осіб Радянським Союзом, становлення та функціонування органів репатріації, чисельний склад, кваліфікованість працівників перевірно-фільтраційних та збірно-переселенських таборів. Розкриття цих питань дозволяє повніше збагнути справжнє ставлення до своїх громадян, котрі волею трагічних обставин опинилися за межами СРСР, сутність політики тодішньої влади.

Після завершення окупаційного періоду в республіці постало питання щодо повернення на батьківщину мільйонів людей, які з різних причин опинилися за межами своєї країни. Найбільшу кількість серед депортованих за роки війни громадян СРСР становили саме вихідці з України.

За документами Нюрнберзького процесу тільки з Радянського Союзу окупаційна влада відправила на примусові роботи до Німеччини, Австрії, Італії, Франції та інших країн 4 978 000 військовополонених [10]. Станом на червень – липень 1945 р. у самій лише Німеччині громадян України перебувало більше 2 млн. осіб. За даними відомого дослідника Другої світової війни

М. В. Ковалю, лише з Вінницької області на примусові роботи в Німеччину було відправлено 647 тис. осіб, Волинської – 30, Ворошиловградської – 72, Дніпропетровської – 176,4, Кам’янець - Подільської – 117, Київської – 170, Кіровоградської – 52, Львівської – 170,4, Рівненської – 22,2, Сумської – 78, Сталінської – 252,2, Станіславської – 68,3, Тернопільської – 164, Харківської – 164, Херсонської – 40,4, Чернігівської – 41,6, Чернівецької – 70 тис. осіб. З Криму німці вивезли 85,4 тис., а з Закарпаття біля 71 тис. осіб [11].

Процес репатріації громадян України розпочався ще задовго до завершення війни, а саме з прийняттям постанови “Про організацію прийому радянських громадян насильно вивезених нацистами, а також з різних причин потрапивших за прикордонну смугу між СРСР та Польщею, які

поверталися на батьківщину” [12] за № 6457 від 24 серпня 1944 р. та ухваленням на республіканському рівні спільної постанови РНК і ЦК компартії для її виконання в Україні. Для реалізації плану повернення військовополонених при РНК УРСР був створений відділ з прийому та облаштування радянських громадян, які поверталися на Батьківщину, очолений М. Зозуленком [13]. Координатором між українським Уповноваженим та Уповноваженим СРСР у справах репатріації виступав спеціально призначений Москвою представник Уповноважених при Раднаркомі Союзної республіки [14]. Апарат радянських уповноважених очолив генерал-полковник Ф. Голиков, який частково відповідав за невідповідність СРСР до війни, через що й потрапили більшість військовослужбовців в полон у 1941 р.

Серед першочергових організаційних заходів по репатріації було передбачено створення мережі перевірно-фільтраційних таборів або пунктів неподалік від західного кордону СРСР. Саме тому, Раднарком України та ЦК КП(б)У 31 серпня 1944 р. прийняли Постанову, якою зобов’язали республіканський НКВС організувати у Львівській, Дрогобицькій і Волинській областях перші шість перевірно-фільтраційних таборів.

Проте, повернення з нацистського полону оберталось для наших співвітчизників ще гіршою неволею. Всі радянські громадяни, які тимчасово вийшли з-під контролю радянської влади під час війни, незважаючи на причини, що призвели до виїзду за кордон, вважалися “неблагонадійними”, або зрадниками. Тому кожен, хто повертався до СРСР опинився під ретельною перевіркою на предмет політичної прихильності та благонадійності. Адже відомими є наказ № 227, в якому радянським громадянам “радили” при виникненні загрози полону кінчати життя самогубством, а також наказ № 270, по відношенню до сімей військовослужбовців, які опинилися в полоні [15]. А так як кількість репатріантів становила декілька мільйонів чоловік, вирішити проблему фільтрації шість таборів, створених у прикордонній смузі Західної України, не могли.

До проблем, пов’язаних з поверненням радянських людей, додалася ще одна. З підписанням Договору від 9 вересня 1944 р. між урядом УРСР та Польським Комітетом Національного Звільнення постало питання про організацію переселення українсько-польських громадян назад до своїх країн. 20 вересня того ж року в Люблін прибула перша група робітників апарату уповноважених на чолі з віце-наркомом харчової промисловості УРСР Н. Подгорним. Розпочався процес переселення українців на батьківщину, внаслідок чого, лише до кінця 1944 р. з Польщі до УРСР виїхало 10 449 сімей, що становило 39 864 осіб [16]. Дана обставина суттєво додала роботи щойно створеним органам репатріації. Представники влади розуміли, що “репатріаційна машина” потребувала свого вдосконалення, тому передбачили ряд наступних заходів.

При кожній армії відтепер створювались перевірно-фільтраційні табори з метою концентрації репатріантів та надання процесу організованих форм. Вони мали діяти поряд з існуючими ще з кінця грудня 1941 р. армійськими збірно-переселенськими пунктами. На відміну від них, перевірно-фільтраційні табори організовувались для цивільного населення.

Збірно-переселенські пункти були створені й на діючих фронтах. Так, 23 жовтня 1944 р. в 1-й Прибалтійській, 1-й, 2-й і 3-й Білоруські, 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські fronti надійшло розпорядження про створення при них по одному збірно-переселенському пункту (табору) [17]. Пізніше, в лютому-березні 1945 р., кількість таких фронтових пунктів зросла до 57-ми, 18 з яких було організовано тільки при 1-му Українському фронті. Так само, як і армійські перевірно-фільтраційні табори, вони теж були розраховані на цивільних репатріантів [18].

Але й цього виявилось замало, зважаючи на обсяг роботи та скрупульозне ставлення до так званих остарбайтерів. Значну увагу було приділено зростанню кількості перевірно-фільтраційних пунктів НКВС, що розташовувалися вздовж державного кордону СРСР. Станом на 23 грудня 1944 р. їх налічувалося вже 15 [19]. На території Української РСР у Львівській, Дрогобицькій, Волинській та Ізмаїльській областях працювало 7 перевірно-фільтраційних пунктів НКВС. Такі пункти розташовувались у Болграді, Володимир-Волинському, Раві-Руській, Яворові, Хирові, Мостиську, Чернівцях [20].

У збірно-переселенських таборах НКО та перевірно-фільтраційних пунктах НКВС УРСР репатріанти продовжували проходити перевірку та облік, після чого їх умовно розподіляли на 3 категорії. До першої входили ті, кого вважали ворогами радянської влади – перш за все, це були, так звані, власівці й бандерівці. Друга категорія визначалася як “відносно чиста” – до неї входили ті, кого не можна в повній мірі звинуватити в співпраці з ворогом. І, нарешті, третя категорія складалася з людей, чия прихильність до радянського режиму не викликала ніяких сумнівів. Але через складність і величезний обсяг перевіркової роботи досить часто виникала плутанина з розподіленням і люди потрапляли не в ті категорії [21]. А зарахування до тієї чи іншої категорії мало величезне значення для людини, адже в залежності від них, особу направляли або до лав Червоної армії, або за місцем проживання, передавали для наступного ведення слідства до перевірково-фільтраційних таборів та слідчих органів НКВС, НКДБ, “СМЕРШ” [22].

Саме ці органи мали нести безпосередню відповідальність за перевірку репатріантів. У всіх перевірно-фільтраційних пунктах створювались спеціальні комісії, що склалися з працівників цих відомств. На плечі органів “Смершу” покладалися функції з перевірки колишніх військовослужбовців Червоної армії. За благонадійність цивільних громадян відповідали комісії з представників НКВС, НКДБ та “Смершу”, під

головуванням представника НКВС [23]. Слід зазначити, що пізніше до фільтраційної роботи активно залучалися і місцеві органи НКВС.

Довершували картину репатріаційної системи відповідні органи на місцях, які мали забезпечити прийом, розміщення, трудове й господарсько-побутове облаштування репатріантів. З кінця 1944 р. почали створюватися відповідні органи в Українській РСР. Загальне керівництво органами репатріації в Україні покладалося на заступника Голови РНК І. Сеніна [24].

Зрозуміло, що подібна робота не могла обійтися без цілої мережі інформаторів. Вони складали списки тих, хто не мав бажання повертатися до дому, повідомляли про настрої серед репатріантів, доповідали про тих, хто намагався сховати сліди свого громадянства. Ці “розвідники” діяли скрізь: у таборах, у збірно-переселенських пунктах, в органах і відділах. Таємних співробітників завербовували із числа репатріантів, надавали їм свою допомогу з метою залучити їх на свій бік чи вивідати в них необхідну інформацію, проводили агітаційну роботу, влаштовували мітинги тощо. Діяли інформатори як у середині країни, так і за її межами – всюди, де тільки були створені органи по репатріації та переселенські пункти.

Але, звичайно, що будь-яка установа, відомство, відділ чи управління не могли функціонувати без належного фінансування та матеріального забезпечення. З республіканського бюджету РНК України виділила чималі кошти для проведення політико-роз’яснювальної роботи. Кошти, які могли б піти на облаштування самих репатрійованих, забезпечення їх належним харчуванням, одягом, були використані для придбання газет, журналів, плакатів, портретів вождів та проведення різного роду політико-агітаційних заходів.

Показовою щодо цього була ситуація саме в Українській РСР. На Володимир-Волинському пункті, так само, як і на Рава-Руському, не була організована гаряча їжа. Особовий склад багатьох пунктів був недоукомплектований, що призводило до поганої дисципліни, пияцтва, грабіжництва [25].

Але це був тільки початковий етап складного і водночас надзвичайно суперечливого процесу репатріації українських громадян, період становлення й початку функціонування органів репатріації в Українській РСР. Незважаючи на продовження війни, розруху, відсутність належного фінансування, матеріальних і людських ресурсів, масштаби проведеної роботи з налагодження інфраструктури та забезпечення кадрового складу репатріаційної діяльності в Україні були вражаючими. У 1944 р. цей процес лише набрав обертів і за межами СРСР перебували ще мільйони громадян.

Доля “остарбайтерів”, подальше функціонування репатріаційної машини, відшкодування збитків, понесених репатріантами – всі ці питання залишаються без чіткої відповіді і потребують подальшого дослідження.

- Шевяков А. А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920 – 1950 гг.: численность, потери, миграции. – М., 1994. – С. 195 – 222.
2. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М., 1996. – С. 422.
- Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Гол. редколегія: голова Герасимов І. О., заст. Голови Муковський І. Т., Панченко П. П., відп. секретар Вишневський Р. Г. – К., 2000. – С. 944.
- Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К., 1999. – С. 336.
- Буцко О. В. “С возвращением”: судьба украинских граждан, репатриированных на родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 148 – 162.
- Гальчак С. Організаційні заходи радянської сторони з підготовки до репатріації “переміщених осіб” // Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей. – Вип. 7. – Ч. II. – К., 2003. – с. 173 – 182.
- Elliot M. R. The Repatriation Issue in Soviet-American Relations 1944 – 1946. – University of Kentukki, 1974.
- Bethell N. The last secret : Forcible Repatriation to Russia 1944 – 1947. – London, 1974.
- Толстой Н. Жертвы Ялты / Пер. с англ. Е. С. Гессен // Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA – Press, 1988. – Т. 7. – С. 530.
- Нюрнбергський процес: Зб. мат-лів у 8-ми томах. Т. 4. – М., 1990. – С. 84.
11. Коваль М. В. Боротьба населення України проти фашистського рабства. – К., 1979. – С. 30.
- Центральний державний архів громадських об'єднань та організацій України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1 – Оп. 23 – Спр. 794 – Арк. 2.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ) – Ф. 2 – Оп. 7 – Спр. 1726 – Арк. 17.
- Буцко О. В. Вказана праця. – С. 152.
15. Там само. – С. 149.
- Буцко О. В. К истории украинско-польского переселения 1944-1946 гг. // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Мат-ли міжнародної наукової конференції. – К., 1995. – С. 243.
17. Гальчак С. Вказана праця. – С. 176.
18. Там само.
- Полян П. Названа праця. – С. 207.
- ЦДАВОУ. – Ф. Р. 2. – Оп. 7. – Спр. 3025.
- Буцко О. В. “С возвращением”: судьба украинских граждан, репатриированных на родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 150 – 151.

- Пастушенко Т. В. Репатріація українських “остарбайтерів” на батьківщину: 1944-1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей. – Вип. 9. – Ч. III. – К., 2005. – С.126.
23. Гальчак С. Вказана праця. – С. 177.
- Пастушенко Т. В. Вказана праця. – С. 126.
- Буцко О. В. “С возвращением”: судьба украинских граждан, репатриированных на родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 156.
- Правда. – 1944. – 11 листопада.

Ольга Галич
(м. Київ)

СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ХАРКОВА НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД ВИЗВОЛЕННЯ МІСТА ВІД НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ (ЛЮТИЙ – СЕРПЕНЬ 1943 Р.)

В статті досліджуються суспільно-політичні настрої інтелігенції Харкова напередодні та в період визволення міста радянськими військами від нацистських окупантів.

В статье раскрываются социально-политические настроения интеллигенции Харькова накануне и в период освобождения города советскими войсками от нацистских оккупантов.

Тематика Другої світової війни залишається актуальною, оскільки потребує об'єктивного дослідження і неупередженого аналізу. З розпадом СРСР дослідники пострадянського простору отримали можливість використовувати велику кількість ще донедавна закритих архівних фондів. Не дивлячись на це, історики досить важко зламати багатолітні стереотипи. Однією з найменш досліджених і контраверсійних сторінок історії України воєнного часу досі залишається проблема суспільних настроїв населення великих індустріальних центрів України в період визволення її території від нацистської окупації. У цьому контексті особливу цікавість викликає аналіз суспільної opinio peris столиці УРСР – міста Харкова.

Суспільно-політичну проблематику, зокрема і суспільні настрої, в найбільш концентрованому вигляді репрезентовано працями М. В. Ковалю [1]. У праці „Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.)” [2], викладено умови життєдіяльності даної категорії громадян республіки в період Другої світової війни, цей матеріал, підготовлений М. Ковалем. Четвертий том „Політичної історії України. XX століття” [3] цілком присвячено періоду Другої світової війни. Його автори –